

Úvodní poznámka

Výsledkem do jisté míry živelního institucionalizačního procesu, kterým naše sociologie prošla v uplynulých dvou letech, je dnešní síť několika desítek pracovišť, jež se zčásti již aktuálně a většinou teprve perspektivně orientují na bádání v některé z mnoha oblastí sociologie.¹ Na této institucionálně organizační bázi, jejíž podoba se v nejbližších letech pravděpodobně nijak podstatně nezmění, dochází dnes k vnitřní krystalizaci: dotvářejí se relativně stabilní pracovní seskupení, v jejichž rámci jsou revidovány a konkretizovány či nově koncipovány *výzkumné programy* pro několik příštích let. Konkrétní *podobu* výzkumného programu, *význam*, který mu pracovní seskupení připisuje, a v důsledku toho také jeho *funkci* ve výzkumném procesu determinuje řada navzájem složitě spjatých činitelů subjektivnějšího či objektivnějšího rázu. Podstatný význam mají podle našeho názoru zejména tyto determinanty:

- obecná teoretická a metodologická *koncepce marxistické sociologie*, kterou pracovní seskupení zastává. Všeobecně akceptované obecné určení marxistické sociologie jako *empiricko-teoretické disciplíny* je možno interpretovat několika odlišnými způsoby a různým důrazem na první či druhý atribut. Je přitom jasné, že obecné gnoseologické principy marxismu vylučují tak vyhraněnou koncepční kontrapozici, jakou je v současné západní sociologii na jedné straně program radikálního empirismu některých novopozitivistů (Lundberg, Neurath) a směr „chápačící sociologie“ (Sorokin) na straně druhé;
- *představa o povaze a struktuře té oblasti sociologické problematiky*, v níž pracovní kolektiv vidí těžiště své výzkumné činnosti (např. obecné sociologie či speciálních sociologických disciplín),

odvozená konec konců z pojetí příslušného úseku sociální reality či její totality;

- *přímější či zprostředkovanější vztah výzkumu a jeho výsledků ke společenské praxi*, resp. k určité strukturální úrovni této praxe (základní či aplikovaný výzkum, sociologická expertiza atd.);
- *vnitřní struktura pracovního seskupení* (od agregátu zcela nezávisle různým směrem pracujících badatelů přes různé stupně a formy pracovní integrace až k *výzkumnému týmu*, v němž individuální práce jsou přesně situovány do rámce společně zpracovávané problematiky a teoreticky i metodicky konvergují k jednomu cíli).

Kdybychom shromáždili výzkumné programy existujících sociologických pracovišť či pracovních kolektivů, bylo by možné sestavit z nich kontinuum, jehož jeden pól by tvořil program koncipovaný jako výčet empiricky zjištěných problémů různého stupně teoretické zobecnitelnosti a praktické závažnosti, zatímco druhý pól by byl reprezentován nástinem systému empirických výzkumů, vycházejících z rozvinuté teoretické koncepce, z rozpracovaného systému teoretických hypotéz, a svými výsledky verifikujících a obohacujících teorií. Tato diferenciace je plně zdůvodněná a společensky funkční: vyplývá jednak z diferencovanosti potřeb společenské praxe, jednak je dána vnitřní polydimenzionální hierarchií, která je vlastní každé empiricko-teoretické disciplíně. Nelze tedy z tohoto kontinua vyabstrahovat určitý typ a normativně jej absolutizovat.

Domníváme se, že je účelné a v současné fázi konstituování naší sociologie nanejvýše potřebné *zpřístupnit výzkumné programy* – ať už celých sociologických pracovišť či jednotlivých výzkumných skupin – a publikovat je v přiměřené formě předběžného

¹ Jejich neúplný přehled, včetně heslovité formulace pracovního zaměření a dosavadních výsledků, podávají P. Kohn a H. Kubecová v SC 1965/3, str. 336–344.

sdělení na stránkách tohoto časopisu. Předpokládáme, že předběžné zveřejnění výzkumných programů (a konečně i dílčích výzkumných projektů) by mohlo mít několikero funkci:

- splňovat elementární úlohu informativní
- vést k precizaci teoretických i metodologických stanovisek
- podrobovat je veřejnému kritickému posouzení a kontrole
- spolupůsobit k teoretické i metodologické integraci naší sociologie.

Tyto funkce může těžko plnit některá jiná forma dnes obvyklé koordinační činnosti.

Předkládáme-li tedy dnes k posouzení první náčrt teoretické koncepce dlouhodobého výzkumného programu jednoho ze tří týmů, které se v letošním roce vytvořily při Ústavu marxismu-leninismu pro vysoké školy,² očekáváme, že se jednak dočkáme kritických připomínek a námětů k předloženému textu, a za druhé, že zejména základní teoretická pracoviště na nás naváží s materiály podobného typu.

Charakter výzkumného programu

Tým, složený z cca 10 (počet není dosud uzavřen) interních pracovníků Ústavu marxismu-leninismu (sociologů, filosofů a ekonomů), doplněný řadou externích spolupracovníků, byl ustanoven počátkem letošního roku. Formuloval si úkol sociologicky zkoumat – vycházejí z empirického materiálu, který poskytuje především soudobá československá společenská skutečnost³ – *vztah mezi sociální diferenciací socialistické společnosti a diferenciací v charakteru práce*, podmíněnou zejména procesy, probíhajícími v oblasti výrobních sil. Podle dosavadních předpokladů je tento výzkumný program rozvržen zhruba na 7–8 let.

Studium problémů sociální struktury se u nás s jistými výsledky rozvíjelo (necháme-li v této souvislosti stranou teoretickou koncepci našeho předválečného strukturálního funkcionalismu) ve specifických for-

mách, které se sociologii více či méně přibližovaly, ale nelze je označit za sociologické *sensu stricto*, v druhé polovině padesátých let v rámci vědeckého komunismu, jehož konstituováním tehdy začala destrukce tradiční dogmatické verze systému historického materialismu a jehož rozvíjení hrálo jistou úlohu v úsilí o konkrétnější postižení společenské skutečnosti v rámci mimofilosofické disciplíny. Publikace, které vzešly z tohoto studia, se vyznačují v té době pozoruhodnou snahou o empirickou interpretaci a částečně i verifikaci teoretických tezí, popř. o indukci teoretických závěrů z empirického materiálu. Pro metodologické a konec konců i technické nedostatky obecnějšího i speciálního rázu nebylo však propojení obou poznávacích polů realizováno v právě nejšťastnějších formách. Určitá část závěrů, k nimž tehdy tyto práce došly, má spíše charakter teoreticko-ideologických postulátů než obecných sociologických tezí, empiricky i teoreticky maximálně jednoznačných. Toto období však nesporně přineslo několik závažných teoretických poznatků (např. o nepřipustnosti mechanické redukce sociálních vztahů na vztahy třídní, o klíčovém významu charakteru práce při studiu sociální struktury, o neplodnosti jednostranné analýzy sociálních forem, odtržených od reálných životních procesů společnosti atd.) a řadu nových pozitivních i negativních zkušeností, zejména v metodice a organizaci výzkumné práce.

Jejich kumulace, spolu s vnějšími vlivy, byla předpokladem přesunu k specificky sociologickému pojetí problematiky sociální struktury, který signalizovala větší část materiálů, předložených k diskusi na loňské konferenci v Hrazanech u Sedlčan. Tato proměna, zřetelně patrná z diskuse v průběhu zmíněné konference, s uznáním komentované zahraničními sociology (Bau-
man, Hegedüs), a konečně i z definitivní verze sborníku statí, který z ní vzešel (a je již v tisku), vedla k přesvědčení, že pokus o týmovou práci na problematice sociální struktury není předčasný, ale zdůvodněný vnitřním vývojem vědy i společenskou potřebou. Úsilí sociologů se na tomto poli

² Srv. cit. číslo SC, str. 338.

³ Československo je podle našeho názoru poměrně vhodným objektem pro výzkum řady obecných otázek socialistické společnosti, protože je – struč-

ně řečeno – jednou z prvních zemí, blížících se socialistickému typu industriální společnosti, což dává vyniknout řadě perspektivně významných vývojových rozporů socialismu.

musí připojit k soustředěnému náporu filosofů, ekonomů, pracovníků v oblasti teorie řízení, teorie státu a práva atd., směřujícímu ke komplexnímu poznání společenské reality soudobého socialismu.

Skutečnost, že v posledních dvou letech se staly *otázkou teoretické koncepce i empirického výzkumu sociální struktury socialistické společnosti* jedním z ohnisek, koncentrujících pozornost společenskovědních pracovníků, zejména pak sociologů, není projevem nějaké efemérní módy, ale výrazem zjištění, že společnosti, v nichž se dovršily strukturální proměny, ve které vyúsťuje socialistická revoluce, se neobejdou bez adekvátních nástrojů vědeckého sebepoznání, nutných pro jejich racionální analýzu a optimální řízení. Cíle, jež si společnost klade a v nichž si projektuje budoucnost, a obrazy, které si vytváří tím či oním způsobem o své vlastní současné podobě, jsou představy dialekticky spjaté a vzájemně se podmiňující. (Jejich vztah je konec konců specifickou konkretizací obecné problematiky, řešené ve filosofické rovině pomocí kategorií cíle, prostředků, podmínek atd.) Z povahy komunistické stranickosti pak vyplývá požadavek, aby způsob, jímž společnost poznává sebe samu, svoji podstatu i jevovou tvář, byl maximálně vědecký, minimálně zanesený prvky „falešného vědomí“, pseudoideologickými postuláty atd. Tento požadavek zdůvodňuje zvláštní postavení společenských věd, zejména sociologie, při tvorbě celospolečenských projektů (tedy nejen v průběhu jejich realizace) a staví mj. jako zvláště aktuální úkol teoretické rozpracování vztahu společenských věd k celospolečenským řídicím centřům na straně jedné, k přírodním a technickým vědám — a konečně i k filosofii — na straně druhé.

Rozvinutá teorie sociální struktury, aplikovatelná na socialistickou společnost — jako jeden ze základních teoretických okruhů marxistické sociologie — vychází z teorie tříd, třídního boje a jeho historického překonání, jakož i z jejich obecných sociologických předpokladů, formulovaných zejména v německé ideologii. Marxismus jako teoretický systém, vyznačující se dialektičností (zejména pochopením hybné funkce rozporů, komplexnosti v chápání mnohazměrné vnitřní struktury společnosti i jejím začleněním do totality světa a historismem) v pojetí společnosti, ověře-

ný ve svých základních tezích a hypotézách desetiletými historického vývoje, je samozřejmým teoreticko-metodologickým východiskem pokusů o rozvíjení teorie sociální struktury v podmínkách socialistické společnosti. Tyto pokusy ovšem nutně pokračují původní podobu teorie tříd natolik, nakolik se liší: 1. praktické potřeby, které ji vyvolávají v život, od již realizovaných cílů, pro něž byla teorie tříd koncipována (tj. strukturální proměna kapitalistické společnosti ve společnost, v níž jsou likvidovány třídní antagonismy); 2. společnost, existující na bázi relativně dotvořené industriální struktury, od industrializující se společnosti dob Marxových a Engelsových i Leninových; 3. společenská věda druhé poloviny XX. století od velkých historiosofických koncepcí sociologického myšlení století XIX.

— — —

Socialistická sociální struktura — objekt našeho výzkumu — se historicky zformovala v poměrně nedávné době. Objektivní možnosti jejího poznání, stejně jako poznávací kapacita subjektu, byly donedávna velmi omezené. Poznatky, které má náš tým aktuálně k dispozici, vycházející z nazečených zkušeností, z vývoje problematiky u nás, z výsledků prací filosofů, ekonomů, historiků i dalších příbuzných oborů, a konečně z dosud rovněž omezeného studia světové sociologické literatury, ať polské, sovětské, jugoslávské či západní, dovolují mu zdůvodnit výzkumný program prozatím jen náčrtem jeho teoretické koncepce v podobě stručné *teoretické hypotézy značného stupně obecnosti*. Tato hypotéza je jen částečně opřena o studium empirických, zejména statistických údajů o soudobé československé společnosti, které jsou leckde neúplné a pro některé důležité oblasti chybí nebo nejsou k dispozici. Zcela nedostatečná je pak možnost jejich srovnání s údaji ostatních socialistických zemí.

Absence obecného, relativně stabilizovaného *systému marxistické sociologie* staví tým do zvláštní situace, jejíž specifikum je v tom, že práce na rozpracování hypotézy do podoby, v níž by byla jednoznačně empiricky interpretovatelná a verifikovatelná řadou dílčích empirických výzkumů, se prolíná se současným úsilím řady našich

sociologů o konstituování alespoň provizorního obrysového sociologického systému.⁴

Při analýze a konkretizaci hypotézy vycházíme z modelové představy sociologie jako vědy, disponující relativně jednotnou pojmovou sítí, v níž teoretické pojmy, postihující oblast podstat společenské skutečnosti, jsou spojeny zákonitými vztahy s pojmy empirickými, zachycujícími jevyovou tvář skutečnosti, a navzájem se interpretují. Tato představa konec konců zákonitě vyplývá z pojetí společenské skutečnosti jako konkrétní totality, z principů jejího poznání cestou „duchovně konkrétní reprodukce“ jakožto „myšlenkové totality“, „myšlenkového konkrétna“.⁵

Z těchto pojmů jsou formulovány výroky, sdružující se v soubory teoretických tezí vypovídajících o jednotlivých oblastech společenské skutečnosti či o její totalitě, které systemizovány⁶ se mění v ucelené teorie, v nichž jsou výpovědi propojeny logickými svazky a objasňují se navzájem, a ve svém celku jsou adekvátní dialektické struktury příslušného úseku sociální reality, jsou jeho duchovní reprodukcí. V tomto modelu sociologie, ze kterého vycházíme, má každá teze nejednoznačnější teoretický i empirický smysl, vymezený stupeň hypotetičnosti i meze aplikability, a je tak či onak spojena s ostatními v ucelenou teorii. Dílčí empirický fakt nabývá konkrétnosti jen interpretací v teoretickém systému, empirická interpretace umožňuje pochopení a verifikaci teoretického systému, resp. hypotéz z tohoto systému odvozených.

Je zřejmé, že tato představa není v přisněm slova smyslu realizovatelná,⁷ jde o model, o jakousi limitu metodologického úsilí, která slouží jako metodologická směrnice.

S teoretickou hypotézou vysokého stupně obecnosti, z níž tým vychází, musí být, jak vyplývá z předcházejících odstavců, zachá-

zeno přiměřeně jejímu charakteru. Základním nedostatkem řady dosavadních empirických sociologických výzkumů u nás i v dalších socialistických zemích bylo, že s teoretickými hypotézami tohoto typu, zdůvodněnými dokonce někdy pouze ve filosofické rovině, bylo nakládáno jako s operativními, bezprostředně empiricky verifikovatelnými. Na základě nejabstraktnější představy o povaze zkoumané reality bylo ihned přikročeno k volbě výzkumných technik, formulaci otázek dotazníku atd. Byl tak opominut složitý zprostředkující proces od teoretických formulací, operujících s teoretickými pojmovými konstrukcemi, k empirickým, operacionálně vymezeným pojmům, označujícím jevyové „ukazatele“. Obecnou teoretickou hypotézu, kterou stavíme, je třeba podrobit detailní analýze a přeložit ji do systému empiricky verifikovatelných operativních hypotéz, vybudovaných z „operativních definic“ empiricky jasných a operacionálně definovaných. To je úkolem nejbližších dvou – tří let. Teprve v druhé etapě bude možno přejít k řadě komplexních i dílčích empirických výzkumů, které budou mít především teoretický význam a vyústění; empirické výzkumy, prováděné během první etapy, mají a budou mít charakter předvýzkumu, směřujícího ke zpřesnění hypotéz a ověření výzkumných procedur a technik.

Teoretická hypotéza

Hypotéza projektovaného výzkumu předpokládá podstatný vztah mezi diferenciací v charakteru jedné ze společenských činností – práce – a mezi sociální diferenciací socialistické společnosti. Fungují v ní dvě složené teoretické definice – diferenciacie v charakteru práce a sociální diferenciacie.

⁴ Na cestě k systému marxistické sociologie jsou nesporně nejdále sociologové polští, jak o tom svědčí např. poslední práce J. J. Wiatra (*Spoleczeństwo, wstep do socjologii systematycznej*), Z. Bauman (*Zarys marksistowskiej teorii społeczeństwa*) a dalších: vycházejí z marxistické filosofické koncepcie společenské skutečnosti, jsou dobře seznámeni s výsledky současné sociologie západní a konečně jsou vybaveni výrazným „metodologickým superego“.

⁵ K. Marx, Úvod (Ke kritice politické ekonomie), Marx, Engels, *Spisy* sv. 13, str. 675–677.

⁶ Problematika systematizace společenskovědních, resp. sociologických tezí v koherentní teorii patří k nejdůležitějším součástem obecné metodologie

sociologie; které ze způsobů systematizace, rozpracovaných v soudobé vědě, jsou slučitelné s epistemologickými principy marxismu a vhodné pro sociologii, je dosud stále předmětem diskusí, srv. S. Nowak, *Studia z metodologii nauk społecznych*, Warszawa 1965, kap. Refleksje nad strukturą teorii socjologicznych, či metodologické číslo *Studia socjologicznych*, 1963, č. 39.

⁷ Vzácnou a našemu čtenáři dostupnou ukázkou poměrně úspěšného pokusu o praktickou realizaci těchto metodologických směrnic je práce A. Maleského *O zastosowaniach teorii zachowania*, W. 1964: teorie chování jsou však poněkud exkluzivní součástí sociologie, proto bude vhodnější metodologický význam tohoto úspěchu pro sociologii nepřeceňovat.

Sociální diferenciaci chápeme jako *stránku sociální struktury* a jejího pohybu.⁸ Považujeme za plodné a účelné využít při dalším rozpracování marxistické teorie sociální struktury některých podnětů strukturálně funkcionalistické školy jak v západní sociologii (Parsons, Merton aj.), tak v předválečné sociologii československé (Fischer, Bláha), ovšem při seriózním přehodnocení na bázi marxistické teorie a metodologie. Jestliže základem zůstává komplexní pojetí rozporného společenského vývojového procesu, pak strukturálně funkční přístup může jako podřízená stránka tohoto pojetí vnést do výzkumu sociálních procesů řadu racionálních momentů (tím spíše, že tak či onak teoreticky koresponduje s koncepcemi systému a struktury rozvíjenými v současné době na bázi věd přírodních, kybernetiky apod.).

Globální struktura kterékoli společnosti je vytvářena složitým systémem vzájemných vztahů mezi celou řadou dílčích struktur, strukturálních „řezů“. Z nich jsou podle našeho názoru pro sociologii velmi významné strukturální vztahy navzájem se prostupujících entit: *přírody, kultury* (v širokém smyslu slova jakožto souhrnu lidstvem „osvojeného“), *společenských vztahů* a *lidské osobnosti*, dále struktura „*základních životních procesů*“ (reprodukce lidského života po stránce biologické, produkce materiálních i duchovních užitečných hodnot, uspokojování lidských potřeb, rozvoj lidské osobnosti, vznik a vývoj nových potřeb). Společenské vztahy pak vytvářejí rovněž specifický druh strukturálních vazeb – společenskou strukturu. Ta může být zkoumána buď očima speciálních věd po linii parciálních „řezů“ (např. ekonomických, politických, právních, etických, jazykových a jiných jevů), nebo sociologicky z hlediska totality společnosti. Nejobecnější význam pro sociologii mají při výzkumu

kteréhokoli procesu dva okruhy vztahů. Především je to *struktura „sféry“ života lidské společnosti* – sféry materiálního života, sféry duchovního života společnosti a zprostředkující sféry organizačně, institucionálně řídící. Všechny tyto tři sféry se navzájem prolínají a prostupují celou totalitou společnosti – nerozdělují ji tedy na tři sobě vnější, relativně oddělené okruhy. Za druhé je to pak okruh vztahů, pro jehož označení používáme v našem výzkumu termínu *sociální struktura*.⁹

Sociální strukturou rozumíme relativně stabilní síť (systém) a) podstatných funkcionálních vzájemných vztahů společnosti (popř. velké společenské skupiny) jako celku a společenských skupin¹⁰ a jednotlivců (jakožto společenských jednotek), tvořících prvky této společnosti, b) podstatných funkcionálních vztahů mezi společenskými skupinami navzájem a mezi společenskými skupinami a jednotlivci (jakožto společenskými jednotkami), charakteristický pro danou společnost (společenskou skupinu) v daném historickém úseku jejího vývoje.

Toto vymezení se snažíme marxisticky interpretovat. Především chápeme sociální strukturu pouze jako jeden, a to relativně odvozený, strukturální „řez“ totalitou společnosti, jenž zejména vůči základním životním procesům hraje úlohu relativně *autonomní společenské formy*. Např. na jisté úrovni obecnosti je možno považovat sociální strukturu za jednu – byť velmi charakteristickou – stránku sociálně ekonomické formace nebo fáze jejího vývoje. K úplné charakteristice sociálně ekonomické formace je však nezbytné určení ve všech výše uvedených strukturálních rovinnách.¹¹

Dále chápeme sociální strukturu nikoli jako harmonický, bezrozporný systém vztahů, nýbrž jako *systém imanentně rozporný*. Kvalita a intenzita, resp. forma

⁸ Pojem diferenciacie je tu používán v obojím možném smyslu, označuje jak proces rozrůzňování, tak výsledek určitého rozrůznění společnosti.

⁹ Pojmu „sociální struktura“ tedy používáme v užším slova smyslu než „společenská struktura“. Nejbližší k našemu termínu „sociální struktura“ je některými našimi sociology používaný termín „skupinová struktura“.

¹⁰ Za společenské skupiny považujeme taková společenská seskupení, jež plní určité společenské funkce, tj. vykonávají rozmanité relativně stabilní společenské činnosti v té či oné míře podstatné pro existenci a rozvoj zkoumané oblasti sociální reality. Z našeho hlediska není tedy pro existenci skupiny nezbytný ten či onen stupeň vzájemných

vztahů členů skupiny. Určitá kvalita nebo intenzita vzájemných vztahů je však důležitá pro klasifikaci skupin zejména z hlediska jejich vývoje (např. proměny skupiny „o sobě“ ve skupinu „pro sebe“).

¹¹ Je např. historicky prokázáno, že na bázi industriální společnosti s přibližně stejnou úrovní materiální a duchovní produkce mohou existovat dva podstatně odlišné typy sociálních struktur – kapitalistický a socialistický. Naproti tomu seberadikálnější snahy o zvrát vlastnických poměrů směrem k socialismu ještě samy o sobě – bez odpočívající industriální báze – nemohou přinést uskutečnění socialistických principů. To vše podtrhuje nutnost komplexního přístupu ke společenské realitě.

řešení vnitřních rozporů sociální struktury, je pak jednou z podstatných charakteristik té či oné sociální struktury. Na rozdíl od většiny strukturálně funkcionalistických směrů v sociologii se proto domníváme, že funkce jako neoddelitelný moment strukturální vazby je vždy nutně vnitřně rozporná, že vedle důsledků utvrzujících daný systém (eufukčních) produkuje také účinky dysfunkční (jak imanentní danému systému, tak připravující jeho negaci).

A konečně chápeme sociální strukturu *historicky*, tj. jako výsledek procesu geneze (jež se zpravidla už na bázi nové struktury dovršuje), jako celek fungující a současně připravující svůj vlastní zánik a zrod nové struktury. Právě marxismus svým dialektickým pojetím vyřešil aspoň v hlavních obrysech základní problém každého důsledného sociologického systému – vztah sociální statiky a dynamiky.

*

Ve shodě s osvětleným pojetím sociální struktury považujeme za základní *princip diferenciacie společnosti* na různé skupiny specifiky jejich relativně stabilních činností, funkcí, diferencovanou na základě dělby činností přiměřeně k těm či oněm objektivním potřebám, jež jsou uspokojovány, a k objektivním podmínkám, jež jsou zdrojem nebo předmětem vyvíjených činností. Tyto činnosti možno utřídít – jak se o to pokouší řada sociologických systémů – do několika základních druhů a tak získat kritéria pro diferenciaci společnosti na jednotlivé kategorie skupin.

Zdá se nám, že podstatným přínosem k řešení této problematiky může být aplikace principů materialistického pojetí dějin. Vezmeme-li za základ třídění stupeň kulturní zprostředkovanosti mezi člověkem a přírodou a „vzdálenost“ jednotlivých činností (a tím i potřeb a zájmů, jež se jejich prostřednictvím realizují) od základních životních procesů, lze seřadit základní kritéria, podle nichž se diferencuje lidská společnost na skupiny, např. takto¹²:

a) teritoriální geografická podmíněnost (vliv vnějšího přírodního prostředí, jež si

vynucuje určitou diferenciaci lidských činností);

b) biologická podmíněnost (vliv vnitřní přírodní podmíněnosti, rovněž diferencující lidské činnosti);

c) etnická podmíněnost (výsledek složité souhry obou předchozích přírodních podmínek a komplexního společensko-historického vývoje, diferencující lidské činnosti (např. podle určité kulturní svěbytnosti, příslušnosti k národním hnutím apod.);

d) účast v práci jakožto základní lidské činnosti, diferencující obyvatelstvo na pracující (ekonomicky aktivní) a ostatní;

e) základní postavení člověka v reprodukčním procesu, diferencující obyvatelstvo na výrobce a spotřebitele;

f) charakter práce, jehož diferenciacie je spjata s dělbou práce jakožto základní lidskou činností;

g) charakter činností v mimopracovní době jakožto pokračování základních životních procesů mimo oblast práce;

h) vlastnictví výrobních prostředků jako syntetický ekonomický vztah, spojující oblast dělby práce a její organizace a řízení s oblastí distribuce a spotřeby;

i) rozdělování spotřebních prostředků, diferencující lidi zejména podle důhodů a životní úrovně;

j) účast na organizaci a řízení společnosti;

k) utváření duchovního života.

Zatímco u kritérií a) – c) jde především o vliv elementárního přírodně historického prostředí, všechny diferenciacie spjaté tak či onak s prací jakožto základní lidskou činností mají prvořadý společenský význam a působí (zpravidla zprostředkované přes vztahy vlastnické) i na odvození diferenciacie ekonomické (rozdělování) a na diferenciacie kořeni v mimoeconomických sférách života společnosti.

Diferenciacie společnosti na skupiny podle těchto a pravděpodobně ještě dalších kritérií může mít dva rozměry: *horizontální* a *vertikální*. O horizontální diferenciaci

¹² Jde evidentně jen o jeden z mnoha možných modelů klasifikace. Je vůbec krajně obtížné seřadit mnohorozměrné a křížící se roviny lidských činností do jednorozměrné škály. Přesto jsme nuceni aspoň první náčrtek třídění uvést, protože jím

chceme především – bez ohledu na jeho nedostatečnou teoretickou rozpracovanost – demonstrovat právě složitost a mnohorozměrnost sociální struktury, jež tak výrazně vyniká v socialistické společnosti.

mluvíme tam, kde rozlišujeme specifiky konkrétních činností, jež nejsou navzájem měřitelné na nějaké stupnici hodnot. Vertikální diferenciace naopak takovouto souměřitelnost předpokládá. Jednotlivé skupiny mohou být v mezích případech odlišné buď pouze horizontálně nebo pouze vertikálně. Nejčastěji však máme co dělat s druhy skupin, a zejména s jednotlivými konkrétními skupinami, jež se liší od jiných jak v horizontálním, tak ve vertikálním členění společnosti.

Projektovaný výzkum se především soustředí na diferenciaci vertikální. Proto je v každém případě nezbytné specifikovat pro vertikální diferenciaci určitá základní kritéria, umožňující její posuzování, čili redukovat předcházející kritéria na kritéria jednorozměrná. Tato kritéria spatřujeme v stupni

a) složitosti, všestrannosti, tvořivosti, oduševnělosti apod. práce (vertikální aspekt dělby práce);

b) pracovní kvalifikace a vzdělání;

c) podílu na vlastnictví výrobních prostředků, na disponování těmito prostředky a na přivlastňování vyrobených hodnot;

d) podílu, jenž na skupinu připadá při rozdělování národního důchodu, popř. životní úrovně, včetně podílu na různých nemateriálních hodnotách (např. sociální jistoty);

e) účasti na řízení výroby a celé společnosti (včetně podílu na moci);

f) úlohy skupiny v duchovním životě společnosti (včetně místa připisovaného jí v ideologii, společenského prestiže atp.);

g) utváření duchovního života společnosti (včetně společně uznávaných hodnot, morálních norem atd.).

Tato kritéria si mohou na historicky daném úseku společenského vývoje vzájemně více či méně odpovídat. Zpravidla některé z nich (např. vlastnictví) hraje úlohu nejvýznamnějšího činitele, jehož vliv se ve větší či menší míře promítá do dalších rovin. Základní diferenciace bývá pak ostatními rovinami diferenciace buď prohlubována nebo zmiřňována (jen ve výjimečných situacích adekvátně odrážena).

Různé společenské útvary, zejména pak různé epochy ve vývoji společnosti, resp. sociálně ekonomické formace či fáze jejich vývoje, se od sebe navzájem liší tím, že

různému stupni vývoje základních životních procesů, především pak úrovni materiální a duchovní produkce a z nich vyplývající vnitřní struktury základních sfér života společnosti a vztahu mezi těmito sférami, odpovídá různá váha a různé rozměry diferenciace horizontální a vertikální. Různá váha jednotlivých uvedených kritérií vertikální diferenciace v utváření a fungování sociální struktury, jakož i různá míra souladu různých kritérií.

Pro celou epochu předtřídní společnosti byl zřejmě charakteristický naprosto převládající význam horizontální diferenciace společnosti, a to převážně podle přírodní podmíněnosti biologicko-teritoriální, eventuálně podle podmíněnosti etnickými svazky.

Pro epochu třídně antagonistických formací je typické naprosté převládnutí poměrně velké a ostře vyhocené, přeryvné a antagonistické diferenciace podle vztahu k výrobním prostředkům a – v závislosti na ní – podle podílu připadajícího různým skupinám při rozdělování, účasti na organizaci a řízení společnosti a role v duchovním životě společnosti. (V každém vývojovém stupni třídní společnosti ovšem v jiné, specifické formě.) V souladu s tím základními společenskými skupinami jsou společenské třídy, vztahy třídního boje se stávají základními vztahy fungování společenského systému. Naproti tomu diferenciace podle složitosti, tvořivosti a oduševnělosti práce a podle kvalifikace a vzdělání, jež je vždy strukturálně hlubší než diferenciace podle vztahu k výrobním prostředkům, se dostává do poměrně hlubokých rozporů až konfliktů s právě uvedenými diferenciacemi podle kritérií jiných a ustupuje ve srovnání s nimi relativně do pozadí.

Pro předpokládaný *komunistický stupeň vývoje společnosti* bude patrně příznačná likvidace sociální nerovnosti a podstatné zmírnění vertikální diferenciace vůbec. Naproti tomu se dá očekávat velmi bohaté horizontální rozrůznění, i když jistě na základě řady nových specifických funkcí a jistě ne ve smyslu ztrnulých hranic mezi společenskými činnostmi a společenskými skupinami.

Pro *socialismus* je z hlediska obecného teoretického modelu této fáze příznačná, ve srovnání s kapitalismem podstatně zmírněná, tj. menší, plynulá a neantagoni-

stická, ale přece jen stále ještě výrazná vertikální diferenciaci, podřízená v zásadě bezprostředně diferenciaci podle stupně složitosti, všestrannosti, tvořivosti, oduševnělosti a kvalifikovanosti práce a z toho vyplývajících společenských funkcí.

*

Bezprostředně určující význam diferenciaci v charakteru práce pro celou sociální diferenciaci socialistické společnosti vyplývá z těchto okolností:

1. Práce byla vždy základní lidskou činností. Proto je diferenciaci v jejím charakteru vždy strukturálně velmi hluboká a významná.

2. Její strukturotvorná úloha se v socialismu může výrazněji projevit, neboť s odstraněním antagonismu společenských tříd padá dominující diferencující vliv vlastnických vztahů. Rozdíl ve formách vlastnictví výrobních prostředků — pokud vůbec existují — jsou relativně málo významné. Socialistické vlastnictví výrobních prostředků je převážně činitelem integrujícím. Pokud se dá uvnitř socialistické společnosti ještě mluvit o třídách a o třídnosti, jde o použití těchto pojmů pro označení principiálně změněných vztahů, pro označení jisté etapy odumírání třídní struktury. Základní funkci uplatňování třídnosti na bázi socialismu se stává postup k beztřídní sociální struktuře.

3. Historická omezenost úrovně základních životních procesů, zejména pak materiální a duchovní produkce i spotřeby, již socialismus nepřesahuje úroveň vyspělého kapitalismu, je příčinou výrazné horizontální a zejména vertikální diferenciaci v charakteru práce.

4. Má-li socialismus, jak to odpovídá jeho historickému poslání, nejen držet krok s kapitalistickým typem industriální společnosti, ale dokonce jej předstihnout v procesu uskutečňování vědeckotechnické revoluce a tak prokázat své historické oprávnění jako vyšší typ organizace společnosti, musí po technické i ekonomické stránce dosáhnout co nejefektivnějšího rozvoje. Ten však je nemyslitelný jako lineární řešení všech technickoekonomických úkolů vědeckotechnické revoluce naráz,

nybřž vyžaduje soustředění sil a prostředků na rozhodující useky. To si vyžaduje po jistou dobu buď ponechání technicky zastaralých prací na úsecích jiných, nebo zvyšování produktivity práce dosažitelnými technickými a ekonomickými prostředky. Tu pak dochází k technickému progresu cestou různých mezičlánků, zejména pak komplexní mechanizace nebo částečné automatizace, jež v jistých směrech ještě posilují podíl jednoduchých netvůřících prací. Oba tyto způsoby řešení — aspoň pro první období socialistické společnosti — zesilují pravděpodobnost prohlubování spíše než lineárního stírání celé řady diferenciaci v charakteru práce. Přitom je společnost nucena svůj progresivní technický pohyb zajišťovat uplatňováním odpovídající vertikální diferenciaci i v jiných rovinách, např. v rovině rozdělování, účasti na řízení a společenského prestiže.

Charakter práce je nejobecnější souhrnné kvalitativní určení pracovní činnosti.¹³ Jeho analýza, usilující o vytvoření předpokladů pro jeho kvantifikaci, se musí rozvíjet třemi doplňujícími se směry: zjištěním souhrnu determinujících podmínek, specifikací obecných určení, vztahujících se ke každé společenské činnosti, pro zvláštní podmínky pracovní činnosti, a konečně odhalením vnitřní struktury charakteru práce, resp. nalezením souboru méně obecných konkrétnějších určení, na něž je redukovatelný. Těmito směry se v současné době vyvíjejí práce řady ekonomů, psychologů práce, fyziologů a dalších, v níž bylo již dosaženo důležitých dílčích úspěchů, zejména při použití některých metod kybernetiky a praxeologického modelování. Několik dalších poznámek k této problematice nemůže a nechce být shrnutím existující rozsáhlé literatury k tomuto tématu, ale naznačením možného sociologického přístupu. Přitom je zřejmé, že celá úvaha se musí prozatím pohybovat v rovině obecných teoretických určení, jejichž „překlad“ do empirického „jazyka pozorování“ nás teprve čeká.

Charakter práce vyplývá ze souboru konkrétně historických determinant oněch činností, které se na jednotlivých stupních vývoje společnosti stávají pracovními čin-

¹³ Někteří autoři používají pojmu *obsah práce*, který se nám nezdá vhodný, protože vede k předstávě věcného obsahu práce; podobně pojem *kva-*

lita práce je zatížen svou blízkostí s běžnými pojmy kvalitní, popř. nekvalitní práce.

nostmi v sociologickém slova smyslu. (Není tady dost dobře možné vymezit pracovní činnost pouze jejím látkovým, věcným obsahem, ale jediné vztahem této činnosti ke společenskému celku, její funkcí v úhrnu společenských i životních procesů individua. Bez této výhrady nemůžeme pochopit, proč se určitá konkrétní činnost, např. sport, v určitých společenských podmínkách stává prací a v jiných jí přestává být.)

Tyto determinanty jsou dány jednak bezprostředním či v různém stupni zprostředkovaným začleněním psychické a fyzické struktury pracujícího člověka do materiálně technických a materiálně organizačních struktur, jednak zařazením osobnosti pracujícího do širší sítě vztahů ekonomických a sociálních. Tyto stránky společenské skutečnosti se navzájem dialekticky podmiňují, vždy se ale vyvíjejí relativně samostatně.

Charakter práce tedy vyvozujeme ze zprostředkované jednoty materiálních, osobnostních a společenských podmínek pracovního procesu, jednoty společenských produktivních sil na straně jedné a ekonomických i ostatních společenských vztahů na straně druhé, a dvojakého postavení člověka v nich.

V průběhu pracovního procesu plní člověk *tři základní funkce: registrující, projektující a realizační*. Tyto tři funkce jsou od sebe neoddělitelné a můžeme je analyzovat na kterékoli úrovni: od elementárních činností, realizovaných mikropohyby prstů, až k dlouhodobě rozvrhovaným složitým činnostem se vzdálenými cíli. Jsou navzájem spojeny zpětnovazebním spojením, nikoli tedy nějakou lineární vazbou, a z charakteru jejich spojení vyplývá, že každá z nich se střídavě stává regulátorem či regulovaným úsekem, v závislosti na konkrétní fázi pracovní činnosti.¹⁴

Načrtneme stručný popis těchto tří funkcí. V pracovním procesu člověk neustále registruje výchozí pracovní podmínky (např. okamžitý stav *S* nějakého hmotného systému) a konfrontuje je s cílem, jehož má být dosaženo (*S'*) tohoto hmotného sy-

stému) a vytváří si tak *obraz* pracovní situace (*S : S'*). Na základě svých teoretických znalostí či praktických zkušeností pak volí jednu či celou řadu praktických operací, jimiž má být požadovaného cíle dosaženo (*S → S'*), tedy konstruuje *program* *P*, který přiřazuje obrazu pracovní situace (*S' = f(S,P)*). Tento program pak realizuje s větším či menším využitím osvojených praktických dovedností a návyků.

Každá pracovní činnost předpokládá relativně uzavřený soubor pracovních situací a praktických operací, které si pracující člověk zčásti osvojuje v době profesionální přípravy. Můžeme si tedy představit, že každá práce se vyznačuje určitým „inventářem“ obrazů, pracovních situací (*Io*), „inventářem“ programů (*Ip*) přiřaditelných k těmto situacím, a „inventářem“ praktických realizačních postupů (*Ir*). Část těchto inventářů je u každé práce standardizována: typy pracovních situací se opakuji, konstrukce programu se provádí aplikací algoritmu; neexistuje však práce, která by měla zcela uzavřené inventáře standardizovaných prvků, v níž by byl zcela vyloučen moment změny, náhody atd. Vznikne-li zcela nová, nestandardizovaná pracovní situace, je nutno ji řešit modifikací či kombinací dosavadních algoritmů, či hledáním zcela nového algoritmu. Pravděpodobnost vzniku těchto situací je u některých prací menší, u jiných větší. Výše vyjmenované inventáře každé práce lze tedy charakterizovat jednak jejich rozsahem (jejich varietou), jednak stupněm jejich uzavřenosti či otevřenosti novým, dosud nestandardizovaným prvkům. Stupeň *složitosti* práce pak závisí na rozsahu a vzájemných vztazích *Io*, *Ip* a *If*, stupeň *tvorivosti* je přímo úměrný jejich otevřenosti. Obdobným způsobem bude nutno vymezit řadu dalších dílčích určení charakteru práce, jako je oduševnělost, všestrannost atd.¹⁵ Charakter práce je tedy určen vzájemným vztahem *Io : Ip : Ir*, které se konfrontují v průběhu pracovního procesu.

Obecná a zvláštní dělba práce probíhala v preindustriálním období v zásadě horizontálně, jako dělba pracovních úseků, děl-

¹⁴ Některé aspekty mechanismu této zpětné vazby uvnitř lidského organismu prozkoumal Anochin ve své teorii zpětné aference.

¹⁵ Pracující člověk představuje v jistém smyslu informační kanál, jímž prochází tím větší množství informace, čím větší varietu mají inventáře

práce, kterou vykonává. Můžeme tedy hypoteticky předpokládat, že kdybychom dokázali určitou práci „zinventarizovat“ a zjistit přesně rozsah jejich inventářů, mohli bychom toto množství informace vypočítat a měřit pak charakter práce v bítech, jednotkách informace.

ba realizačních funkcí, ale vzájemný poměr pracovních funkcí člověka v pracovním procesu nezměnila. Teprve *jednotlivá dílba práce* v industrializující se společnosti vede k tomu, že ohromně se prohlubující horizontální rozčleňování práce musí být doplňováno stále více *vertikálním oddělováním a proměnou pracovních funkcí*, sjednocených původně v každém pracujícím jedinci (vznikají funkce registrování pracovní situace souboru kooperujících dělníků, jejich koordinace, plánování a řízení jejich činnosti atd.), což je předpokladem integrace horizontálně rozčleněných činností do souhrnného kooperujícího společenského celku. Tento proces vede ke vzniku velkých specializovaných výrobních kooperací s rozvinutou formální strukturou a podminil specifickou podobu sociální diferenciace industrializované společnosti.

Změny v dělbě práce, spojené s automatizací, zasáhnou podstatně do obou rozměrů diferenciace a ovlivní tak vývoj charakteru práce.

Charakter práce je zřejmě v určitém stupni modifikován vlivem individuální *pracovní motivace*, sférou *hodnot a postojů*, souvisejících s bezprostředním začleněním člověka do širších společenských podmínek. O rozsahu této ingerence je pro celkovou nerozpracovanost zmíněné problematiky vhodnější zdržet se zatím obecných soudů.

Další postup výzkumu

Na daném stupni poznání mají dosud vypořádané poznatky převážně hypotetický charakter, jsou jen částečně opřené o empirická pozorování. Je proto nezbytné rozvinout celou sérii hlubokých výzkumů socialistické společenské skutečnosti v různých zemích, jež prokáže, v jaké míře je diferenciace v charakteru práce opravdu základem veškeré sociální diferenciace. Takové výzkumy by musely mj. zjistit jednak skutečné rozpětí diferenciace v závislosti na charakteru práce, jednak skutečný vztah mezi složitostí a kvalifikovaností práce různých skupin obyvatelstva a ostatními rovinami jejich společenského postavení, jejich účastí v disponování výrobními prostředky, jejich podílem na národním důchodu (životní úrovni) a na různých nemateriálních statcích, jejich reálnou účastí v řízení společnosti, společenským prestižem, jehož používají (včetně ideologického hodnocení je-

jich role) atd. atp. Je pravděpodobné, že v těchto výzkumech budou zjištěny různé odchylky od výše uvedené hypotézy. Připadají např. v úvahu odchylky nadměrně zdůrazňující podíl na řízení společnosti na úkor složitosti a kvalifikovanosti práce (byrokratické), zmenšující váhu diferenciace podle charakteru práce (nivelezní), přeceňující tuto diferenciaci (např. technokratické), podceňující význam diferenciace v účasti na řízení (anarchistické) aj. Úkolem teoretické analýzy pak bude zjistit, jaké jsou konkrétně historické kořeny a pravděpodobné tendence vývoje těchto jevů, a z toho pak vyvodit, zda jde opravdu jen o nahodilé či subjektivní odchylky a deformace, nebo o nová podstatná určení sociální struktury, s nimiž dnes nepočítáme. V prvním případě musí vést teoretická analýza k naznačení cest boje proti deformacím, v druhém k opravě buď teoretického pojetí socialismu nebo dnešních představ o dosaženém stupni vývoje.

Jedním z takových výzkumů má být i projektovaný výzkum sociální diferenciace. Pokud jde o Československo, údaje, které jsou k dispozici, ukazují, že značnou úlohu hraje odchylka směrem k nivelizaci. Dá se proto předpokládat, že nová soustava řízení ekonomiky (pokud bude důsledně uplatňována) a vědeckotechnický pokrok povedou k obzvláštnímu zvýraznění a prohloubení diferenciace v charakteru práce, což se promítá i do ostatních rovin. Teprve po překonání dnešního, socialistickým principům ne zcela odpovídajícího stavu a po vyřešení řady problémů technickoekonomického charakteru lze v další etapě počítat s dlouhodobým procesem postupného „stírání“ vertikální diferenciace v charakteru práce, a tím i v jiných rovinách.

Jak již bylo řečeno, je v nadcházející etapě hlavním úkolem týmu zhodnocení dostupné teoretické literatury i výsledků dosavadních empirických výzkumů, a to zejména k těmto problémovým okruhům (z nichž některé překračují rámec sociologie a zahrnují i filosofické a ekonomické předpoklady): obecná teorie struktury a systému, obecná teorie sociální struktury, teorie sociální struktury socialistické společnosti, obecná teorie sociálních skupin a její specifikace pro socialistickou společnost, charakter práce a jeho diferenciace, poměr k práci z hlediska hodnot a postojů,

kvalifikace jako strukturotvorný činitel, dělnická třída a inteligence z hlediska charakteru práce, sociologické metody a techniky (zvl. statisticko-matematické) při výzkumu sociální stratifikace, jejich použití v sociologii průmyslu atd. Je pravděpodobné, že studium povede k zpřesnění a omezení tematiky výzkumu.

V druhé etapě se pozornost zaměří na soustředění relativně obsáhlého okruhu empirických faktů, jež zahrne:

a) již zpracované materiály z různých oborů (zejména ekonomie),

b) dostupné statistické údaje a výsledky jiných šetření,

c) širší sociologicko-statistické šetření k účelům výzkumu (pokud možno ve spolupráci se statistickými orgány),

d) monografická šetření (jedním z nich bude porovnání stavu v AZNP Mladá Boleslav se stavem před technickou rekonstrukcí),

e) sledování historického vývoje,

f) mezinárodní porovnání.

Ve třetí etapě budou, srovnáním s výsledky studia empirie, teoretické hypotézy ověřeny, opraveny a rozvinuty.

Míra, v níž se budou shodovat či rozcházet výsledné obrazy těžce sociální reality, zkoumané ze zorného úhlu obou rozvinutých teoretických definic, bude mírou ověření či modifikace hypotézy projektovaného výzkumu.

Literatura

- P. K. Anochin, *Fyziologie a kybernetika*, Sb. Filosofické problémy kybernetiky, Praha 1962
W. R. Ashby, *Kybernetika*, Praha 1960

- Z. Bauman, *Zarys marksistowskiej teorii społeczeństwa*, Warszawa 1962
R. Carnap, *The Methodological Character of Theoretical Concepts*, Minnesota Studies in the Philosophy of Science I, Minneapolis 1956
J. Čáp, *Psychologie pracovního výcviku*, Praha 1964
B. Jungmann, M. Petrussek, *Sociální struktura a sociologická teorie*, Věda, škola, praxe, 1965/3
A. Kłosowska, *Kultura masowa*, Warszawa 1964
R. König ed., *Soziologie*, Frankfurt 1958
K. Kosík, *Dialektika konkrétního*, Praha 1963
F. Kutta, *Vliv technického rozvoje na pracovní funkce člověka*, FČ 1964/6
A. Malewski, *O zastosowaniach teorii zachowania*, Warszawa 1964
A. Matejko, *Przydatność prakseologicznej aparatury pojeciowej dla teorii systemów społecznych*, in: *Przydatność prakseologicznej aparatury pojeciowej dla poszczególnych dyscyplin naukowych*, praca zbiorowa, Wrocław, Warszawa, Kraków 1964
R. Merton, *Social Theory and Social Structure*, Glencoe 1957
V. Milić, *Jedan pojmovno-hypotetički okvir za proučavanje društvene strukture*, Sociologija 1960/2
G. A. Miller, E. Galanter, K. H. Pribram, *Plans and the Structure of Behavior*, New York 1960
S. Nowak, *Studia z metodologii nauk społecznych*, Warszawa 1965
T. Parsons, *The Social System*, Glencoe 1952
R. Richta, *Komunismus a proměny lidského života*, Praha 1963
J. Růžicka, O. Matoušek, *Psychologie práce*, Praha 1963
Sociální struktura i pokretljivost radničke klase Jugoslavije I, Beograd 1964
Sociální struktura socialistické společnosti (Sociologické problémy soudobé čs. společnosti), sborník statí (v tisku)
O. Šik, *Ekonomika, zájmy, politika*, Praha 1962
J. J. Wiatr, *Spoleczeństwo, wstęp do socjologii systematycznej*, Warszawa 1964